

HANGARCHÍVUM

„...az ideálokkal együtt itt van ez a nagyon zavaró valóság...”

Kis János filozófussal beszélget Vickó Árpád

– *A filozófia története azzal kezdődött, hogy az athéni demokrácia halálra ítélte Szókratészt, mert szembeszállt a közvéleménnyel. A mai, általában haszonelvű demokráciában a többség, azaz a közvélemény szavazással dönti el, mivel foglalkozik egy egyetem vagy kutatóintézet. A tudomány autonómiájának, egyáltalán a szellem autonómiájának az eszménye azonban azt követeli, hogy a közvélemény ebbe ne szóljon bele. Az elméleti alap kutatás, tehát a filozófia helyzetéről kérdezném az említett ellentmondás tükrében.*

– Azt gondolom, hogy a demokrácia haszonelvű megfontolásai is amellettszólnak, hogy ne a közvélemény döntse el, hogy mit kutatnak a filozófusok, és mit tanítanak az egyetemeken. Azért kell, hogy ez így legyen, mert hiszen kutatni azt kell, ami még nem része a közvélekedésnek. A kutatásnak, a filozófiának az a dolga, hogy bírálja a közvélekedést, hogy rámutasson tévedéseinkre, rámutasson az átörökített hagyomány gyenge pontjaira, és hogyha a közvélemény döntheti el, hogy a filozófusok, társadalomtudósok, természettudósok mit kutathatnak és mit taníthatnak, akkor sem a filozófia, sem a tudomány ezt a kritikai funkcióját nem tudja betölteni.

– *Minden filozófiai tankönyv azzal kezdődik, mi a filozófia alapkérdése. A lét és a tudat, a világ és az ember viszonya. Változott-e nézete szerint ez az alapkérdés, vagy csak arról lenne szó, hogy a klasszikus kérdéseket másképpen fogalmazzák meg. Mi a jó élet, lehetséges-e az igazság, van-e valóság, létezik-e a világ egyáltalán, van-e isten, mi a szent, lehetséges-e a megismerés, ha igen, mi a forrása?*

– A filozófia abban különbözik más szellemi diszciplínáktól, hogy a haladása a fő kérdéseit nem teszi meghaladottá. Azok a kérdések, amelyek a mai filozófusokat foglalkoztatják, foglalkoztatták már az első filozófusok-

kat, Szókratészt és tanítványait, Platón meg tanítványát, Arisztotelészt is. Szinte nincs olyan filozófiai probléma, amelyet ők már ne ismertek volna. Két dologban van mégis változás. Az egyik az, hogy az idő múlásával az eredetileg feltett kérdéseket pontosabban tudjuk megfogalmazni. Jobban meg tudjuk határozni, hogy megválaszolásuknak mik a feltételei. A másik pedig az, hogy mivel a filozófia olyan diszciplína, amelyiknek a tárgya mindig azokkal az alapkérdésekkel kapcsolatos, amelyeket a saját kora vet fel, hogy az eredetileg adott kérdések közül melyek azok, amelyek fontosak most, és melyek azok, amelyek nem fontosak, azt mindig a jelen kor dönti el. És így van egy bizonyos cserélődés a kérdések körében.

– *Az élet problémái a civilizáció természetével kapcsolatosak, és szemben azzal, amit Marx gondolt, ezt a filozófia bírálni képes, átalakítani azonban nem. A modern filozófia, vagy beszélhetünk már posztmodern filozófiáról, főbb érdeklődési területéről kérdezném. Milyen problémák állnak a nyugati kortárs filozófusok érdeklődésének homlokterében?*

– Meglehetősen különbség van az angolszász, az angloamerikai, a kontinentális filozófia beállítottsága és főbb érdeklődési területei között. A kontinentális filozófiát, ahogy az imént említettem, a posztmodern uralja. A gondolat, amelynek a jegyében a filozófiai elmélkedés zajlik, az az, hogy van-e egyáltalán igaz és hamis, nem arról van-e szó, hogy csak különféle beszédmódok vannak, hogy megkonstruálunk egy fogalmi világot, amelyet aztán berendezünk magunknak, és ezek a gondolati világok egymással nem is összehasonlíthatók. Ez a kérdésfeltevés a modern kapitalista gazdaság és liberális demokrácia fejlődési lehetőségeivel kapcsolatos szkepszisből táplálkozik, abból az alapvető életérzésből, hogy a történelem – ha a történelmen valami értelemmel, fejlődési iránnyal rendelkező dolgot értünk – véget ért, és most már egy olyan világban élünk, ahol ugyan a változatosság nagy, de a haladásban bízni nem lehet. Az angloamerikai filozófia alapvető kérdései más természetűek. Ezek részint a tudományelmélet és az ismeretelmélet kérdésköréhez kapcsolódnak. Részint pedig ahhoz, amit ott politikai filozófiának hívnak – itt a kontinensen korábban ezt egyszerűen csak társadalomfilozófiának nevezték – azokkal a nagy kérdésekkel foglalkoznak ott, hogy lehetséges-e a társadalomban igazságosság, melyek az igazságosság feltételei, hogyan viszonyul igazságosság és egyenlőség egymáshoz, mi a klasszikus viszony egyenlőség és szabadság között, és hogy a politika alapelvei hogyan viszonyulnak a morál egyetemes követelményeihez.

– *Térségünkben a filozófia, kiváltképpen annak egyik ágazata, a politikai filozófia, évtizedekig a pártvezetőség paranoid érdeklődésének körébe tartozott.*

Milyen esélyei vannak ma a posztkommunista társadalomban a filozófiának? Úgy tűnik, a filozófia egy-egy alapfogalmának a tudatosítása megtörtént az embereken. Tudományos érdeklődésben hozott-e valami fordulatot a rendszerváltás?

– Azt nem merném állítani, hogy a rendszerváltás a filozófiai elméleti érdeklődésben fordulatot hozott volna, de az bizonyos, hogy egy sor olyan kérdést tett föl, amelyek a dolgok normális haladása idején nem szoktak fölmerülni, amelyek filozófiai elmélkedést is kiváltanak, és ezáltal ösztönzést adott a filozófiai gondolkodás számára. Csak néhány példát említek a magyarországi tapasztalatokból. Itt van a kárpótlás és részben a tulajdoni visszajuttatás kérdésköre. Ez egy nagyon fontos problémája a tulajdon nem pusztán jogi, hanem filozófiai és morális felfogásának, hogy vajon indokolt-e, s ha igen, mi indokolja, ha nem, miért nem indokolt, hogy valaki, akinek a nagyapja vagyontól ötven évvel ezelőtt igazságtalanul ki-sajátították, most megkapja azt a vagyont, amely valaha a nagyapjáé volt. Olyasmi-e a tulajdon, amire függetlenül attól, hogy ténylegesen apáról fiúra szállt-e, pusztán a leszármazás még mindig feljogosít. Vagy itt van az igazságtétel problémája. Ötven év múlva utólag vonnak felelősségre megroggyant öregembereket azokért a bűnökért, amelyeket a múltban valóban elkövettek. Vajon a felelősség morális fogalma kiterjeszthető-e ötven év távlatára, vajon mondhatjuk-e azt, hogy az az ember, az az aggastyán, aki valamikor tagja volt egy tömegbe lövő csoportnak, azonos azzal a személylyel, aki akkor felelős volt a tettéért. Lehet, hogy a kérdésre igennel kell válaszolni, lehet, hogy nemmel, de az biztos, hogy nagyon súlyos kérdés, amit fel kell vetnünk magunknak, és én azt gondolom, hogy a filozófusoknak kötelességük, hogy ezeket a kérdéseket nyilvánosan elemezzék, és ezzel segítsék a közgondolkodást. Ha a filozófiának a szó nagyon hagyományos értelmében van értelme, akkor biztos, hogy ez hozzátartozik, végül is az első, a szó szoros értelemben vett filozófus, Szókratész, akiről már volt szó, pontosan ezt tette. Sétált a piactéren, és megkérdezte az emberektől, tudják-e, mit gondolnak akkor, amikor azt mondják, helyes dolog ötven év múlva felelősségre vonni valakit, vagy azt, hogy helytelen. És kiderült, hogy nem tudják. Sem az egyik, sem a másik fél nem tudja.

– Milyen külső és belső tényezők vezettek oda, hogy a szocialista világrend összeomoljon?

– Úgy gondolom, a legfőbb oka a szocialista világrend összeomlásának az, hogy ez a rendszer kimerítette a gazdasági tartalékait. Minden társadalmi berendezkedés tesz valamilyen ígéretet azoknak az embereknek, akik benne, alatta élnek, és amelynek a teljesítése esetén elképzelhető,

hogy az alattvalók megbékélnek vele. A szocialista világrendszernek az volt az ígérete, hogy bár ahhoz hasonló jólét és szabadság, mint a fejlett kapitalista országokban megvalósult, nem lehetséges, viszont a tisztességes, az anyagi biztonság, a közel teljes foglalkoztatottság azért megvalósulhat, és az életkörülményei lassan szinte mindenkinek javulhatnak. Különböző formákban ezen az ígéreten alapult az a kimondatlan szerződés, amit a sztálini korszak lezárása után a legtöbb szocialista ország vezetői az állampolgárokkal kötöttek. Ennek az ígéretnek a teljesítésére, ennek a szerződésnek a megtartására azonban a szocialista rendszer egyre kevésbé volt képes, mivel az erőforrások pazarló felhasználására berendezkedett rendszer volt, és ezért bámulatos gyorsasággal merítette ki az anyagi tartalékait. Mihelyt az anyagi tartalékok kimerülése nyilvánvalóvá vált, már csak idő kérdése volt, hogy a rendszer a hanyatlás, a felbomlás állapotába kerüljön, és összeomoljon. Ez a periódus a hetvenes évek végén a mi térségünkben megkezdődött. Úgy gondolom, ez a végső oka a rendszer összeomlásának, persze hozzájárultak a folyamat felgyorsulásához más tényezők is. Hozzájárult a szovjet gerontokrácia teljes megcsontosodása, hozzájárult a konzervatív fordulathoz az Egyesült Államokban a fegyverkezési verseny, amibe a Szovjetuniót belekergették, és amely az amúgy is tarthatatlan gazdasági helyzetet tovább súlyosbította a Szovjetunióban. Hozzájárultak azok a külpolitikai háborús kalandok, amelyekbe a szovjet vezetés a hetvenes évek második felétől ismét beleszaladt. Azért mondom, hogy ismét, mert Hruscsov bukása és a 70-es évek közepe között volt bő tíz esztendő, amikor a szovjet vezetés rendkívül óvatos politikát folytatott. Abbahagyták az úgynevezett gyarmati felszabadító háborúkkal való kalandos kísérletezéseket, és a katonai hegemoniájukat igyekeztek arra a térségre összpontosítani, amelyet kontrollálni tudtak. De a hetvenes évek második felében, annak végén, újabb kalandorozat következett, Angola, Nicaragua, majd Afganisztán, ami megint csak tovább növelte a szovjet gazdaságra nehezedő terheket, s egyszersmind ez a kudarcorozat a rendszer demoralizálódásához is hozzájárult. Sorolhatnám tovább a magyarázó tényezőket, de azt gondolom, hogy mindez csak színesíti a képet. A döntő ok az volt, hogy itt egy időben korlátozott teljesítőképességű rendszerrel álltunk szemben, amelyik nemcsak erkölcsileg volt elfogadhatatlan, nemcsak politikailag volt visszataszító, de a gazdasági teljesítőképességnek is határai voltak. Főlemészterte, méghozzá példátlan gyorsasággal a maga tartalékait.

– Miképpen rendeződik, hogyan polarizálódik a világ a szocializmus bukása, vagyis a Szovjetunió megszűnése után? Úgy tűnik, a liberális kapitalizmus

véglegesen berendeződik a világban. Ezen belül lát-e ön valamilyen divergens irányzatokat?

– Szemben Fukujamával én inkább úgy gondolom, hogy a szovjet világrendszer szétesése a nyugati világot is megrázza, és egészen új, részben aggasztó, részben pedig ígéretes folyamatokat indít el. S hogy ezek a folyamatok végül is miben fognak végződni, azt ma még, megítélésem szerint, nem láthatjuk. Ha arra gondolok, hogy a hidegháború – amely, ha elfogadjuk, hogy az enyhülés is hidegháború volt „más eszközökkel” – csaknem negyvenöt éven át tartott, akkor azt is látnunk kell, hogy egy igen hosszú, majdnem fél évszázados időszakban a kapitalista demokráciák egymás közötti és a demokratikus társadalmakon belüli konfliktusai el voltak fojtva. Hihetetlen fegyvelmező hatása volt annak Nyugaton, hogy ott állt szemben a másik tömb, a nagy ideológiai ellenfél, amelyet ugyan nem mindenki határozott meg a „gonosz birodalmaként”, mint Reagan elnök, de amely mindenképpen részben valóságos, részben pedig mitikus fenyegetést jelentett, és ez a fenyegetés korlátok között tartotta a belső konfliktusok kiküzdhetőségét. A szovjet világrendszer felbomlása ezért ahelyett, hogy a már korábban megszilárdult struktúrák véglegesedését eredményezné, bizony alaposan kikezdi ezeket a struktúrákat. Gondoljunk csak arra például, hogy milyen megingás következett be a nyugat-európai integrációban, de arra is érdemes gondolni, hogy milyen hihetetlen megrázkódtatást okozott Európa szívében a német egyesülés, hogy milyen jelenségeit hozta ez felszínre az idegengyűlöletnek, a faji agressziónak. Ezek a negatív kísérőjelenségei a szocializmus összeomlásának, illetve a szocializmus összeomlása által Nyugaton kiváltott visszahatásoknak. Vannak azonban talán pozitív fejlemények is. Olyan ígéretesnek mutatózó változásokra gondolok, hogy például az Egyesült Államokban hosszú-hosszú idő óta először nem csak a politikai pártok között következhetett be hatalomváltás, amely azt hiszem, lényeges generációs váltás is a hatalomban, és hogy ennek jól érzékelhetően a politizálás stílusában is megvannak a következményei. Hogy egyetlenegy példára hivatkozzam: Clinton elnök választási győzelmének a bejelentése utáni első nyilatkozatát az AIDS problémájával kezdte, és csak második vagy harmadik helyen említette a gazdasági növekedéssel kapcsolatos szokásos és hagyományos problémákat. A republikánus kormányzás számára az AIDS a tabutémák közé tartozott, miként a homoszexualitás vagy az abortusz is. Azt gondolom, hogy a világ hihetetlenül nyitottá vált ahelyett, hogy bezárult volna a szovjet birodalom összeomlásának következtében, ami részben nagyon jó, intellektuálisan mindenképpen nagyon érdekes, de a mi térségünkben

történetesen nem okvetlenül öröndetes, éppen ellenkezőleg, nagyon fájdalmas kísérőjelenségei is vannak ennek a válságosabb, nyugtalanítóbb, és ezáltal izgalmasabb korszaknak, aminek most nézünk elébe.

– *Nem gondolja-e, hogy Kelet-Közép-Európa dezintegrálódásának okait egyrészt abban is lehetne keresni, hogy süllyedőfélben van az egészről való tudás, hogy minden szakterületekre darabolódott fel, ami oda vezet, hogy mind kevésbé tudjuk megérteni egymást.*

– A specializálódás, a tudásnak szakterületekre való felbomlása, sőt, a különböző fajta tudástípusok kialakulása nem új jelenség, az egész modern fejlődést a reneszánsz óta folyamatosan kíséri. És nyilvánvalóan itt a fokozatok lennének az érdekesekek, hiszen már a modern tudomány kialakulásával a 16–17. században bekövetkezett a természettudomány leválása a filozófiáról, de ettől még nagyon jól együtt lehetett élni egy felfelé menő és egyre tágasabb horizontokat nyitó polgáriasuló fejlődéssel, aztán később a társadalomtudomány vált le részint a filozófiáról, részint pedig a természettudományról, annyiban, amennyiben önálló módszereket alakított ki, aztán a társadalomtudományon belül elváltak különböző szakágak, amelyek korábban nem léteztek. Nyilvánvaló, hogy ez egy progresszív folyamat, amelyben fokozati különbségeket lehetett megállapítani, és annak, aki azt mondja, hogy a specializálódás, a tudás szétDarabolódása az oka annak, amit földrajzilag is és politikailag is dezintegrálódásként lát, annak meg kell tudnia mondani, hogy mi a foka, mértéke a specializálódásnak, ami már a politikában, geopolitikában is dezintegrálódást eredményez. De ezenkívül azt is hozzá kell tennem, nemcsak hogy nem igazán értem az állítást, de őszintén szólva nem is hiszek benne, hogy a prognózis helyes volna. Ebből az állításból az következik, hogy hacsak nem sikerül gyökeres fordulatot elérni az európai tudományosság, vagy szélesebben az európai kultúra mostanáig feltartóztathatatlan újkori fejlődési irányjaiban, akkor a feldarabolódás, a specializálódás tovább fog tartani. Ezzel szemben úgy gondolom, hogy az a dezintegrálódás, aminek ma tanúi vagyunk, átmeneti jelenség, egy nagyon súlyos válsághelyzetnek a következménye. Lényegében véve annak a következménye, hogy olyan térségben élünk, ahol az állami keretek soha nem voltak összhangban az etnikai keretekkel, és ahol az összhang megteremtésének folyamatát előbb a hagyományos birodalmi struktúrák fennállása tartóztatta fel, majd pedig ezeknek az összeomlása után – tekintünk most el a két világháború közötti húsz esztendődtől – a szovjet birodalom fagyasztotta be mesterségesen a korábbi állapotokat. Most a szovjet birodalom összeomlott, nincs semmi, ami feltartóztassa az újrendeződést, és ugyanakkor nincsenek kialakult struktúrák, kon-

venciók. Van azonban egy társadalom, amelyik foglalkoztatási és települési struktúrájában, minden lényeges mutatójában összehasonlíthatatlanul modernebb, mint nyolcvan évvel ezelőtt, az első világháború kitérésakor volt, és amely ugyanakkor nem rendelkezik azokkal a politikai keretekkel, amelyek megfelelnek ezeknek a modernebb struktúráknak. Véleményem szerint ez a magyarázata a jelenlegi válságnak. Nagyon szomorúnak tartom és fájdalmasnak, hogy ezt a válságot vérben és mocsokban kell átelnünk, mindenképp a volt Jugoszlávia népeinek, de mégis azt gondolom, hogy ez egy átmeneti jelenség. Nem fog velünk maradni.

– *Az antidemokratikus nacionalizmus megnyilatkozásait sokan a primitívizmussal hozzák kapcsolatba. A nemzeti öntudat felébresztésében azonban, különösen itt Kelet-Közép-Európában, már a nemzetállamok kialakulásának idejétől kezdve a nemzeti intelligencia arra a nem könnyű feladatra vállalkozott, hogy a népet megtanítsa a nemzet leckéjére. Az intelligencia felelősségéről kérdezném a legújabb kelet-közép-európai nacionalizmusok kibontakozásában.*

– Azt gondolom, hogy a nacionalizmus valóban nem primer jelenség, etnikai intolerancia. Gyűlölködés létezett a modern politika előtti korokban is, a nacionalizmus azonban a modern politika velejárója, a modern államok kialakulásának a kísérőjelensége, amely politikát csinál az etnikai konfliktusokból, amelyik azzal az igénnyel lép fel, hogy az állam keretei az etnikai keretekkel egybeessenek, amelyik azt állítja, hogy az állampolgári lojalitás szükséges és elégséges feltétele az etnikai azonosság. Nem lehet lojális polgára az államnak, aki egyszerre nem az államkultúra neveltje. Egy többnemzetiségű állam szükségképpen egymással viaskodó, és csak a saját partikuláris csoportjukhoz lojális egyének halmaza, amelyik kudarcra van ítélve. Mindennek az egyik hordozója kétségkívül az értelmiség. Nemcsak az értelmiség, a politikai osztály, a katonatiszti kaszt, néhol a papság és még más elit csoportok játszottak kitért szerepet a modern nacionalizmus kialakulásában, de egy bizonyos, a nacionalizmus nem azonos a primer etnikai azonosulással. Nagyon sok etnikai csoportot ismerünk a saját régióinkban is, amelyek 50, 100, 200 évvel ezelőtt – ahogy a nacionalista nyelvezet szereti mondani – a nemzeti szunnyadás állapotában voltak. Azért szeretik ezeket a metaforákat, mert azt sejtetik, hogy voltaképpen a nemzet már korábban is létezett, csak szunnyadt. Valójában semmi ilyesmiről nincs szó, nem volt semmi, ami szunnyadt volna. A nemzet egy utólag megteremtett ideológia, és akkor válik élő valamivé, hogyha ez az ideológia hatékony lojalitást formáló tényezővé tud lenni.

– *A kegyetlen 20. század végén és a talán kegyelmesebb 21. század küszöbén úgy tűnik, hogy a nemzetállam nemcsak hogy elavult, hanem tarthatatlan,*

és egyenesen életveszélyes. Összeférhetetlen a jövő Európájával. Milyen lesz ön szerint a jövő Európája? A polgárok Európája, a nemzetek Európája, vagy az államok Európája lesz-e?

– Hadd kezdjem azzal, hogy a kérdést megelőző állításhoz kapcsolódom, voltaképpen az egyetértésemet szeretném kifejezésre juttatni. Úgy gondolom, hogy a mi térségünk tragikus fáziskésésének egy újabb tünetével állunk ma szemben, hiszen Nyugat-Európában a nemzetállamok fokozatos megszűnésének vagyunk tanúi, vagy olyan folyamatok indultak el, amelyeknek a végén a nemzetállamok önálló szuverenitása megszűnik. Egyre többet ruháznak át szuverenitásukból állam fölötti testületekre, és végül kialakul valami európai föderáció- vagy konföderációféle, amelyek sok szempontból nagyon fog hasonlítani az Amerikai Egyesült Államok szerkezetéhez. Persze a hasonlóság annyiban minden bizonnyal korlátozott lesz, hogy az Amerikai Egyesült Államok nem olyan államok szövetségeként jött létre, amelyeknek hosszú, egymástól független, önálló története, kulturális tradíciója, nemzeti identitással rendelkező lakossága volna, hanem olyan államokból, amelyek többé-kevésbé adminisztratív gyarmati közigazgatási egységek voltak, és egymástól csak viszonylag kevésbé különböztek. Amerikában a nemzeti öntudat kezdetei a függetlenségi háborúra és az alkotmányozó philadelphiai kongresszusra mennek vissza, nincsenek korábbi gyökerei. De mégis, ha figyelembe vesszük ezt a különbséget, és tudjuk is, hogy ennek messzemenő következményei lesznek, Európa kulturálisan, ha teljes integráltsági állapotában is, hasonlóan sokszínűbb képződmény marad majd, mint az Amerikai Egyesült Államok. Továbbá az integrációnak sok sajátos elemet kell hordoznia, és az egykori nemzetállamok nagyon sokáig sokkal nagyobb közjogi súllyal szerepelnek majd Európa egészének struktúrájában belül, mint az Amerikai Egyesült Államok államai. De azért a fejlődés iránya nem kétséges, és éppen akkor, amikor Európában érzékelhetően végbemegy az áttörés az integráció felé, akkor omlik össze a szovjet birodalom ebben a térségben, és tör ki a nacionalizmusnak ez az újabb krízise, immár a harmadik, a korai 19. század eleji nacionalista fellobbanás óta. Utaltam már arra, hogy ez a folyamat a nyugati integrációt is megzavarja, lelassítja. Részben úgy, hogy van egy ország, és ez nem akármelyik, hanem a legjelentősebb: Németország, amely a keleti területek visszatérésével mintegy importálta magába Kelet-Európa válságát, de az egész európai integrációs rendszert súlyosan megrázza az, ami itt Keleten történik, a kollektív biztonságról alkotott elképzelések, a hagyományos elképzelések meginognak, és gazdasági gondokat okoz ennek a térségnek a válsága, amit kezelni kellene, de mindehhez nincsenek

elégséges erőforrások. Fel kellene lépni kezdeményező, döntőbírói, rendőri tényezőként olyan krízisekben, mint amilyen a jugoszláv. Szemlélatomást erre nincs fölkészülve az európai integráció, aminek aztán demoralizáló és bomlasztó visszahatásai vannak. De mégis nagyjában és egészében azt hiszem, hogy a dolgok az integrálódás felé és a nemzetállami keretek szétmállása felé vezetnek. Úgy gondolom, hogy ez hosszabb távon a mi régióink számára is ígéretes lehet, sőt, ígéretes kell hogy legyen, mert mi egy olyan térségben élünk, ahol a nemzetállami megoldás egyszerűen nem lehetséges a lakosság hihetetlen kevertsége folytán. Az bizonyos, hogy az egykori Jugoszlávia a legtarkább etnikai képet mutatja az egész térségben, de azért alig van valóban nemzetinek nevezhető államalakulat. A magyar szinte ilyen, de csak azon az áron, hogy a magyar etnikumú lakosságnak mintegy egyharmada az ország határain kívül nagyon nagy, viszonylag egységes tömbökben él, és természetesen Magyarország nem képes függetleníteni magát, a saját belső viszonyait sem ettől a ténytől. Én azt gondolom, hogy a jövő Európája egy politikailag sokszintű Európa lesz, ahol nagyon sok kérdésben a végső szuverenitást közös európai testületek fogják birtokolni. Más kérdésekben megmarad a jelenlegi államok szuverenitása, de ugyanakkor a centralizáció fönt lehetővé fogja tenni a decentralizációt lent. A regionalizmus jól érzékelhetően máris előretör Nyugat-Európában. Azt nem állíthatom, hogy ez konfliktusmentesen történik, kizárólag progresszív formákban, de mégiscsak előretör, nyilvánvaló, hogy például a skót nacionalisták ma nem Skócia elszakadásától remélik nagyobb, igazabb függetlenségüket, hanem attól, hogy Nagy-Britannia tagja lesz az európai közösségnek, és Skócia egy régió lesz a közösségen belül. Ehhez hasonló, sokkal kétesebb, sokkal problematikusabb, de mégis ebbe az irányba mutató törekvés az, amit a különböző északolasz regionalista mozgalmak, a Lombard Liga és hasonlók hirdettek meg, akik kifejezetten azzal az igénnyel lépnek fel, hogy Észak-Olaszország autonómiát kapjon az olasz államon belül, csatlakozzon Európához mint önálló régió, és ne kényszerítsék őket arra, hogy adóikból tartsák el a korrupt, elmaradott és tespedő Dél-Olaszországot. Nem akarok a Lombard Liga prókátorául szegődni, ha nem is vagyok Olaszország különösebben jó ismerője, azért látom ennek a populista politikának a veszélyét. Csak arra akarom fölhívni a figyelmet, hogy a regionalizálódás egy valóságos politikai tendencia, ami megjelenhet rokonszenvesebb és kevésbé rokonszenves formában, de napirenden van. Úgy gondolom, hogy térségünk számára is ez jelenti a megoldást. A betagosodás Európába egyszersmind bizonyos, egész Európában kötelező jogoknak az elismerését és kikényszerítését is jelenti. Egyéni és

nem egyéni kisebbségi jogokra gondolok. Másfelől a regionalizálódás és a hagyományos államkeretek jelentőségének a nagymértékű csökkenését. Szuverenitásunk részben fölfelé, részben lefelé való delegálása. Röviden azt mondanám, hogy a 19. században olyan állameszmény alakult ki Európában – és ez az állameszmény felelt meg a nacionalizmusnak –, amely egyszintű szuverenitásban gondolkodott. Van egy központosított államhatalom, és e központi állam a legfőbb szuverén. És sok ilyen szuverén él egymás mellé rendeltségben a térképen. Most pedig egy többszintű állam eszménye kezd körvonalazódni, amelynek az a lényege, hogy a legkülönbözőbb szintekre delegálódik a szuverenitás, attól függően, hogy milyen jogkörökről, kompetenciákról van szó. S ez a többszintű állameszmény jobban összeegyeztethető az etnikai és a kulturális sokféleséggel, alkalmasabb arra, hogy modern körülmények között megvalósítsa a különböző etnikumok és kultúrák tarkabarka és békés együttélését, mint a nemzetállam, amely kizárólagosságra törő, és éppen ezért katasztrofális volt. És azon túl, hogy katasztrofális volt, állandó politikai, államközi konfliktusok, végső soron háborús konfliktusok forrása, hiszen terület csak egy van, igény pedig arra a területre sok. Ezt nevezik zéró összegű játéknak, amit az egyik megnyer, azt a másik el kell hogy veszítse. Ezért nem jó képződmény a nemzetállam.

– *Egyesek szerint Magyarországon ma a fiatal demokráciát legkomolyabban a konszolidálódott vagy a színeváltott baloldal veszélyezteti. Mások szerint viszont sokkal realisabb a szélsőjobboldal térhódítása. Mi az ön véleménye erről?*

– Úgy gondolom, hogy itt más és más típusú veszélyekről van szó, amelyeket nem jó egymással összekeverni. A szélsőjobboldal alkotmányellenes eszközökkel lép fel. Nyíltan kétségbe vonja a demokrácia alapértékeit, és félkatonai szervezeteket hoz létre, utcai rendbontással, randalírozással próbálja megfélemlíteni a társadalmat, és egyben elérni a hatalomkoncentráció alkotmányos korlátainak áttörését. Ez klasszikus veszély, ahhoz hasonló veszély, amilyennel mondjuk a weimari demokráciának kellett szembenéznie, akkor is, hogyha a magyarországi szélsőjobboldal sokkal gyengébb, mint Németországban volt a náciizmus, mert természetesen hasonlíthatatlanul gyengébb. Majd beszélhetünk arról is, hogy miért. Az úgynevezett baloldali veszély, amit emlegetnek, más természetű. Azt szokták mondani, Litvánia példáját emlegetve, hogy könnyen előfordulhat, hogy Magyarországon az egykori Kommunista Párt utódpartja ismét hatalomra kerül a következő választásokat megnyerve, és akkor mire volt jó a rendszerváltás? Mert megintcsak azok lesznek az uraink, akik korábban voltak. Én személy szerint nem adok akkora esélyt a Magyar Szocialista Pártnak,

mint az ellenfelei, de ettől függetlenül nagyon fontosnak tartom, hogy ne keverjük össze azt a veszélyt, hogy egy alkotmányos, bár számunkra nem rokonszenves párt alkotmányos úton választásokat nyer meg, azzal a veszéllyel, hogy egy alkotmányellenes mozgalom megdönti az alkotmányos rendet. Mert ha ezt a két dolgot közös nevezőre hozzuk, ha azt állítjuk, hogy ugyanolyan természetűek, akkor természetesen minden szabad választást a demokrácia válságaként kell átélnünk, hiszen nincs olyan választás, ahol a győztest a vesztesek ünnepelnék. Mindig vannak a kisebbségben maradottak közül olyanok, akik számára ellenszenves az a párt, amelyik a választásokat megnyerte. Márpedig a periodikus választások rendszere a demokráciának nem valami tehertétele. A demokratikus rendszer legitimitása nyugszik ezen, hogy az állampolgárok időről időre rendszeresen kinyilváníthatják akarataikat, és békés eszközökkel megváltoztathatják a hatalom összetételét. Én tehát azt gondolom, hogy bár a magam részéről nem kívánnám, hogy a Szocialista Párt nyerje meg a választásokat, és kormányt alakítson Magyarországon másfél év múlva, erre részint nem adok különösebb esélyt, részint pedig ugyanúgy elfogadom, ahogy elfogadtam a Magyar Demokrata Fórum választási győzelmét, noha nagyon komoly aggályaim voltak ezzel a párttal szemben, és ezek az aggályok nagyrészt be is igazolódtak. Ugyanúgy elfogadnám persze bármely más párt választási győzelmét, hogyha az tiszta, szabad választásokon elért győzelem volna. Nemcsak a sajátomét, nemcsak annak a pártnak a győzelmét tekinteném a demokráciára üdvösnek, amelyekkel én magam azonosulok, és nagyon fontosnak tartom, hogy e tekintetben Magyarországon konszenzus legyen. Ugyanakkor azt gondolom, hogy nem volna jó, hogyha a szélsőjobboldali fenyegetés, melyet valóságosnak tartok, valamifajta hisztériát váltana ki. Részint azt gondolom, az a célja ennek a fenyegetésnek, hogy a demokrácia hívei hisztérikusan reagáljanak, megfélemlítve reagáljanak, túlreagálják a szélsőségek fellépését. Igazából a szélsőjobboldalnak, mint ahogy egyáltalán bármilyen szélsőségnek, Magyarországon nincsenek komoly esélyei. A szélsőjobboldalnak különösképpen nincsenek komoly esélyei, mert egy avított, anakronisztikus nyelvet beszél, soha nem hittem volna, hogy ez a 20. század vége felé még lehetséges, de megtörtént: megjelent egy olyan politikai erő, amelyik egyszerűen a történelemkönyvekből veszi az összes kelléktárát, a retorikáját, a szimbólumait, a jelszavait, a politikai és gazdasági programjait, ha ezek a szlogenek egyáltalán programnak nevezhetők. Azt gondolom, hogy egy ilyen anakronizmusnak nem lehet esélye arra, hogy Magyarországon sikert arasson. De nem nagyon esélyes semmilyen másfajta szélsőség sem, azért, mert a magyar társadalomban hihetetlenül

erős a nyugalom, a rendezett, kiszámítható élet iránti vágy. Ez magyarázza különben azt, hogy miközben az emberek viszonylagos többsége érthető és morálisan nem is kifogásolható okokból híve lenne valamifajta igazságtételnek, híve lenne annak, hogy az elmúlt rendszerben elkövetett bűnösöket büntessék meg. Mégis, amikor az emberek szembenéznek azzal, hogy az igazságtétel milyen zilált jogviszonyokat teremtene, hogy mennyire fenyegetné a jogbiztonságot Magyarországon, akkor azt mondják, hogy nem akarnak ilyet, inkább jobb a biztonság, mint az igazságtétel. Miért veszélyes mégis a szélsőjobboldal? Azt gondolom, hogy egyetlen igazi oka van ennek, ez pedig az, hogy a kormányhatalom nem fordul szembe vele kellő eltökéltséggel, az, hogy Magyarországon nem vagyunk tanúi olyasminek, mint Németországban, ahol bármilyen éles politikai viták is osztják meg a parlamenti pártokat, a szövetségi elnöktől a kancelláron át az ellenzéki politikusig mindenki egységes a neonáci jelenségek elítélésében. Nevén nevezik az únácizmust, és megmondják, hogy nem tűrhető. Ez Magyarországon sajnos nincs így, és ennek következtében ezek az önmagukban nem erős csoportocskák politikailag olyan befolyásra képesek szert tenni, és olyan uralomra az utca fölött, ami azután destabilizálhatja a demokráciát. Ezért nagyon fontosnak tartom azt, hogy Magyarországon a közvélemény ne csak passzív módon utasítsa el a szélsőjobboldal fellépési kísérleteit, hanem igazi, eltökélt, aktív közvélemény legyen ezekkel a jelenségekkel szemben. Úgy gondolom, hogy az egész államapparátus, a rendőrség, a hadsereg, a bírói kar, az ügyészi kar és a közhivatalnokok általában érzékelik, hogy ez a jelenlegi állapot ideiglenes, hogy ez nem fog így maradni, hogy ezt a társadalom nem veszi tudomásul, és ezért tudják, hogy nekik a törvényesség védelme a dolguk, ha a következő választások után is pozíciójukban kívánnak maradni. Ha ez megtörténik, akkor véleményem szerint Magyarország túl fog jutni ezeken a mostani krízisjelenségeken, és komoly esélye van arra, hogy az 1994-es választások ne csak ezt a mostani ciklust zárják le, hanem az egész átmeneti időszakot, amelyik 88–89-ben kezdődött el Magyarországon, és hogy az ország visszatérjen a normalitás viszonyai közé, a rendes kerékvágásba.

– *Tehát ön nem tart attól, hogy a magyarországi belpolitikai színtér, figyelembe véve az utóbbi néhány hónap eseményeit, egyfajta balkáni színeződést kap.*

– Annak ellenére, hogy jól értem, mire gondol, eleve nem szívesen használom a balkáni színeződés kifejezést, mert azt gondolom, hogy a Balkánon élő emberek joggal kényesek arra, hogy a politikai káoszt, az államhatalom felbomlását, az erőszakcselekményeket, a törvénytisztelet

hiányát és hasonlókat ne azonosítsák velük földrajzilag és etnikailag. Én ezt jogos igénynek tartom, ez egy helyzet, nem pedig egy régió kulturálisan meghatározott sorsa. De ettől eltekintve azt gondolom, hogy Magyarországnak jók az esélyei arra, hogy az ilyen bomlási jelenségeken talán előbb jusson túl mint a balkáni országok, ahol a krízis különösen a volt Jugoszlávia területén hasonlíthatatlanul mélyebb. Persze elismerem, hogy a legjobb esélyt is el lehet puskázni. Nincs arra garancia, hogy amit mondok, az be fog következni. De én mégis azt gondolom, hogy Magyarország esélyei jók.

– *Egy hirtelen demokratikussá váló világban nem annyira új bizonyosságok, hanem új kérdések, új bizonytalanságok, új félelmek jöttek létre. Miféle félelmeket, szorongásokat észlel ma a filozófus?*

– Sokfajta félelemmel és szorongással kell együtt élnünk. A legkézenfekvőbb, legnyilvánvalóbb természetesen a politikai keretek bizonytalanná válása és az ebből adódó félelem a háborútól, az összeomlástól és a hasonló veszélyektől, amelyeket teljesen alaptalannak tekinteni – miközben a szomszédunkban, nem is olyan messze Magyarországtól, polgárháború dúl – nem lehet. De azt gondolom, hogy másfajta félelmek és szorongások is vannak itt. A kommunizmus – bármennyire ellenszenves és erkölcsileg, politikailag elutasítandó, gazdaságilag pedig életképtelen rendszer volt, és bármennyire is igaz, hogy világtörténelmi léptékkal mérve hihetetlenül gyorsan összeomlott – végül is egy kalandnak bizonyult. Azért az emberi élet perspektívájából közelítve elég hosszú ideig tartott. És a ma élő nemzedékek többsége még életének a nagyobbik részét, felnőtt életének a nagyobbik részét, a gyerekkorát pedig mindenki a kommunizmusban töltötte el. Ez olyan világ volt, amelyik egészen az összeomlásáig bizonyos támpontokat adott az egyénnek (mint minden önmaga fenntartására viszonylag hosszú ideig képes rendszer), arra vonatkozóan, hogy milyen elvárásokhoz kell igazodnia, és ha vannak valamilyen saját belső erkölcsi elvárásai önmagával szemben, akkor ezeket hogyan kell viszonyítani a külső elvárásokhoz. Melyek azok a kompromisszumok, amelyeket még megköt-het, amelyeket nem, milyen éles stratégiát érdemes választani ahhoz, hogy önmagával békében legyen, és úgy érezhesse, hogy erkölcsileg helyesen, és egyébként is a lehetőségeket figyelembe véve, jól él. Melyek azok az életpályák, amelyeket egy rendes ember nem választ, melyek azok az életpályák, amelyeket választani lehet. Ezek időben és országonként is változtak, de azért egy egyén életének a perspektíváiban eléggé áttekinthetőek voltak. Most mindez összeomlott, és a legteljesebb káosz van. Hihetetlenül nagy a bizonytalanság, nem világos az emberek számára, hogy hol válik el a jó a

rossztól, a legelemibb etikát, a Tízparancsolat kódexét leszámítva, ami természetesen az ilyen helyzetekben is érvényes. Vannak életpályák, amelyek a múltban sikeresnek számítottak, és ma tökéletesen elértéktelenedtek. Ha valaki bejutott Magyarországon egy egyetemi KISZ-bizottságba, és aztán megkezdte karrierjét, akkor számíthatott arra, hogy valamilyen vezető poszton fogja majd a pályáját befejezni. És Magyarországon legalábbis még volt esélye arra, ha nem volt nagyon tisztességtelen, hogy kialakítsa a számára erkölcsileg elfogadható arányokat. Az ideológiai engedmények, lojalitási gesztusok és az értelmes emberi célok között nagyon sok haladó gondolkodású, reformgondolkodású ember volt a rendszer káderei között. De hát nemcsak ilyen pályákra lehetett gondolni, ott volt például a tanári pálya. Aki Magyarországon középiskolai vagy általános iskolai tanár lett, az körülbelül tudhatta, hogy hol van a helye a társadalmi hierarchiában. Nem volt rossz hely, megbecsült hely volt. Azt is tudhatta, hogy mit jelent ez jövedelemben, és abban is bizonyos lehetett, hogy a helyzete, ha valami nagyobb hibát nem követ el (nem tart előadást a diákoknak az 56-os forradalom utáni megtorlásokról, nem emlegeti Nagy Imrét vagy Mindszenty primást), akkor teljesen bizonyos, és biztonságban tudja leélni az életét. Mindez egyik napról a másikra összeomlott, egész hivatások szűntek meg, nyilvánvaló lett, hogy az állampárthoz kapcsolódó összes pozíciónak vége. Másrészt olyan hivatások, mint a pedagógusi, hirtelen, váratlanul teljesen elértéktelenedtek, egy szakadék nyílt meg, és megjelentek olyan lehetőségek, amelyek ugyanakkor nem minden ember számára elérhetők. Vagy az életkora, vagy az induló anyagi helyzete, vagy a hajlandóságai miatt. Például hatalmas tér nyílt meg a vállalkozók számára, egyik napról a másikra jelentős vagyont lehet szerezni, ma este itt ülünk egymással szemben az asztalnál és beszélgetünk, ön holnap már milliomos, én pedig még mindig csak itt ülök ennél az asztalnál. Ez bizony nagyon is lehetséges, annak ellenére, hogy úgy veszem ki a kuncogásából, hogy akárcsak engem, magát sem sorolja azok közé, akik a milliomossá váláshoz jó helyen vannak, és a megfelelő képességekkel rendelkeznek. De nem is az az érdekes, hanem az, hogy hihetetlen bizonytalanság keletkezett, és az embereknek újra kell gondolniuk – esetleg az életük közepén, vagy már a végének a közelében – az egész addigi életüket, meg azt is, hogy ami előttük van, az mit ígér, és mit kell annak érdekében tenniük, hogy azt mondhassák: az én életem jó élet. És akkor erre a bizonytalanságra még ráakódik az, hogy a morális, az erkölcsi normák is teljesen elbizonytalanodtak. Ismétlem, nem a végső normákról beszélek, azok ebben a helyzetben is teljesen érvényesek. Minden tisztességes ember tudja, hogy ölni, lopni nem szabad, hazudni csúnya

dolog. Nem erre gondolok, hanem arra, hogy vannak szakmai, hivatásetikák, van valamilyen erkölcsi elgondolás arról, hogy a családi életet hogyan kell berendezni és hasonlók – és ezek teljesen elbizonytalanodtak. Azt gondolom, hogy az ilyenfajta bizonytalanság nagyon alkalmas arra, hogy az emberekben mélységes szorongást és félelmet váltson ki, egyszerűen azért, mert nem csupán az nem világos, hogy mire lehet számítani a következő években, hanem a mérce sem, aminek a segítségével értékelhetjük azt, amire számítunk. Aminek a segítségével értékelhetjük a várakozásainkat és a cselekvési lehetőségeinket, a különböző lehetőségeket rangsorolhatjuk, és aminek a segítségével meg tudjuk magunknak mondani, hogy rendes emberek vagyunk-e vagy sem. Márpedig az ember már csak ilyen, igénye, hogy megmondhassa magának, rendes ember, és ha ezt nem tudja megtenni, akkor rettenetesen elbizonytalanodik.

– *A félelemtől egy lépésre van a gyűlölet, az intolerancia. De azt hiszem, tévedés volna ezt valami balkáni dolognak tartani, Esterházy Péter szavaival: „lépcsőházi” európainak. Mert ez most mind aktuálisabb a fényesebb helyeken is. A németek, a franciák is utálják az idegeneket.*

– Úgy látom, hogy ha az intolerancia mutatójának a durva közvélemény-kutatási eredményeket tekintjük, akkor Magyarország nem nagyon különbözik ezektől az országoktól. Valamivel jobb a helyzet, mint Németországban, talán valamivel rosszabb, mint Franciaországban. De nincs lényeges különbség, meg lehet mondani, hogy a lakosság hány százaléka teszi felelőssé az idegeneket a bajaiért, bizonytalanságaiért, szorongásaiért, és hogy hány százalék sürget kormányintézkedést, törvényhozási szigorításokat és hasonlókat a bevándorlókkal, általában a külföldiekkel szemben. Ezek az arányok nem különböznek lényegesen a nyugat-európaiktól. Nem itt van a különbség Magyarország és Nyugat-Európa között, hanem ott – és ez megintcsak tény, azok a szerencsésebb országok korábban kezdték a polgárosodást, a demokrácia létrehozását, több évszázaduk volt ahhoz, hogy a mai szintre eljussanak – tehát ott kialakult egyfajta kultúrája annak, hogy a politikában ezeket a problémákat hogyan lehet, és hogyan nem lehet kezelni. Németországban hogyha az idegengyűlölet megjelenik az utcán, idegeneket, bevándorlókat, szerencsétlen embereket vernek meg, támadnak meg, randalíroznak, házakat gyújtanak fel, akkor ez ellen az egész valamirevaló politikai osztály tiltakozik. Azt tudnám mondani, hogy mindazok a politikai tényezők, amelyek egyáltalán kormányképesnek számítanak – nem most, az éppen kormányzó koalícióban –, hanem egyáltalán, mondjuk egy esetleges nagykoalícióban partnerei lehetnek egymásnak: mindezek a tényezők partnerei egymásnak abban, hogy a leg-

határozottabban elutasítsák az ilyesmit. Így a komoly, respektábilis sajtó sem enged meg magának bizonyos hangokat, amelyek a faji előítélet, idegengyűlölet hangjai. És az értelmiség körében is vannak bizonyos normák. Nem lehet tagja a tisztas értelmiségiek közösségének, aki ezeket megszegi. Ezek a kulturális normák Magyarországon még nem alakultak ki, és azt gondolom, hogy nemcsak Magyarországon, hanem a térségben általában. Ezeknek a hiánya az, ami igazán zavaróvá teszi a helyzetet a mi országainkban, aminek következtében a politikai rendszer kiszolgáltatottabb az idegengyűlölet nyomásának, mint mondjuk a nyugati. Még Magyarországon is, ahol pedig az én megítélésem szerint sokkal gyengébb ez a jelenség, mint mondjuk Németországban.

– *Jelentős szerepet vállalt a rendszerváltás hosszadalmas és bonyolult folyamatában. Ön szerint mikor vált világossá, hogy vége lesz a pártállamnak? Bizonyára sokat töprengett annak idején a – metaforikusan szólva – cenzúra utáni világról. Hogyan képzelte el ezt a világot akkor, és miben tér el leglényegesebben az akkori elképzeléseitől a mai állapot?*

– 1982 elején, az akkor még illegális *Beszélő* második számába írtam egy szerkesztőségi cikket, amelyik a lengyelországi szükségállapot bevezetéséről szólt, és amelynek az volt a kulcsmondata, hogy a lengyelországi katonai hatalomátvétel nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete. És aztán nem sokkal később egy másik, elemzőbb cikkben, a *Beszélő* harmadik számában – *Gondolatok a közeljövőőről* címmel – igyekeztem megindokolni, hogy miért gondolom úgy, hogy Lengyelországban egyszerűen nem ismétlődött meg az, ami 56-ban Magyarországon, 68-ban pedig Csehszlovákiában történt, hogy nem arról van szó, hogy ismét bebizonyosodott, hogy nem lehet ezen a rendszeren túljutni, hanem ellenkezőleg, valójában a rendszer végső és megfordíthatatlan válságának a kezdetén vagyunk. Ahhoz hasonló érveket adtam elő ebben a cikkben, mint beszélgetésünk elején elmondtam arról, hogy miért kellett a kommunista rendszernek, a szocializmusnak összeomlania, de persze sejtelmem sem volt ennek a hanyatlási periódusnak a hosszáról, és nem állíthatom, és nem állítanék igazat, ha azt mondanám, hogy én biztos voltam, hogy meg fogom érni a rendszerváltást. Amiben biztos voltam, és ebben azóta, 1981–82 óta vagyok biztos, az annyi, hogy a rendszer kimerítette az önfenntartó képességének a tartalékait, és megkezdődött a visszafordíthatatlan hanyatlása, ami a demokratikus mozgalmak számára új esélyeket teremt. Persze vitathatatlan, hogy amikor azután a rendszer tényleg összeomlik, és megkezdődik az új világ felépítése, akkor a dolgok nem ugyanúgy festenek, mint ahogy az ember azt korábban elképzelte. Ennek azt hiszem,

hogy döntően két oka van, és nem kell csodálkozni rajta, hogy így van. Az egyik oka az, hogy a totalitárius rendszer elleni küzdelemben a demokrácia alapértékeit, ideáljait fordítjuk szembe a valósággal. Hiába tudjuk meg, persze azért tudtuk, hogy a működő demokratikus rendszereknek megvannak a maguk fogyatékoságai, és hogy a demokratikus társadalom megteremtése nem megy egyik napról a másikra. Nyilvánvaló, hogy ha egy ellenzéki mozgalmat fel akarunk építeni a semmiből, akkor olyan ideálokat kell magunk elé állítani, amelyekhez erősen kötődni lehet. Ma pedig az ideálokkal együtt, amelyek persze le vannak fektetve az alkotmányos dokumentumokban, és sok tekintetben intézményesültek, és van Magyarországon alkotmánybíróság, vannak többé-kevésbé független bíróságok, vannak nehezen kikezdzhető jogok, de mégis az ideálokkal együtt itt van ez a nagyon zavaros valóság is, amelyet olyan tényezők határoznak meg, hogy hiába van a politikában demokrácia, hogyha a gazdaságban az állam még mindig ilyen hihetetlen túlhatalommal rendelkezik. Ez óhatatlan a politika túlhatalmának a fenntartását is elősegíti. Ez tehát az egyik ok. A másik ok az, hogy azok a hónapok, szinte pillanatok, amelyek alatt a kommunista rendszer összeomlása végbement, mint minden ilyen forradalmi jellegű változás, óhatatlanul az eufória hangulatában telnek el, hiszen azt éljük át, mindenki azt éli át, hogy a korlátok, amelyeket áthághatatlanak és hihetetlenül keménynek éreztünk, maguktól leomlanak, hogy a tilalmak, amelyeket csak a legnagyobb elszántsággal lehetett megszegni, alkalmazhatatlanná válnak. Hogy a hatalom teljesen demoralizálódik, és nem lehet olyat követelni tőle, amit ne teljesítene. És hogy az emberek, akik elfojtották magukban az igazságot, most elkezdnek szabadon beszélni. A szabad és őszinte beszéd önmagában felszabadító hatású. Hát ez egy nagy euforikus pillanat volt. Boldog az az ember, akinek az életében megadatott egy ilyen pillanat, de azt is tudni kell, hogy ez nem lehet hosszabb egy pillanatnál. Aztán megkezdődik az érdekek küzdelme, megkezdődik a hatalom újrendeződése. Kiderül, hogy alkotmányt lehet egyik napról a másikra létrehozni, szabad választást meg lehet rendezni három hónap alatt, de már az egész intézményrendszer valódi átalakítása, a politikai kultúra átalakítása és pláne a gazdasági és szociális struktúrák megváltoztatása, hát az bizony nemhogy hónapokat vagy éveket venne igénybe, de bizony évtizedeket is megkíván. Mégis azt gondolom, hogy éppen azért, mert ami megvalósult, az olyan kevésbé konszolidált és olyan kevésbé hasonlít azokhoz az eszményekhez, amelyeket magunk elé tűztünk, sok szempontból legalábbis, ezért azok a készségek, amelyeket a diktatúra elleni harcban kialakítottunk, hasznosak lehetnek a jelenben is. És ilyenformán ennek az

amúgy nem nagyon boldogító tapasztalatnak van valami vigasztaló mellékhatása is. Mert hiszen gondoljon csak bele, mi, akik a demokratikus ellenzék résztvevői voltunk, olyan életstílust alakítottunk ki magunknak, olyan készségekre tettünk szert, amellyel egy valóban működő, valóban intézményesült demokráciában nem lehet mit kezdeni. A már valóban konszolidálódott demokráciában a politika a hivatásos politikusok dolga, az értelmiségnek meg az a dolga, hogy a kultúrát és a tudományt művelje, és a kettő között rendkívül nagy a távolság. Mi pedig a zoon-politikon, a politizáló állatfajta példányai vagyunk, a politizáló értelmiségi állatfajta példányai, és nem biztos, hogy tudnánk valamit kezdeni magunkkal, ha mindaz megvalósult volna, amiért küzdöttünk.

– *Az ön filozófiai, társadalomtudományi munkásságában egyfajta alkotói, értelmiségi attitűd tükröződik. Azé a gondolkodóé, aki reflexiókat sző a hatalom természetéről, éberén reagál a hatalom gyakorlásában mutatkozó deformációkra. Am éppen abban rejlik bölcsessége és fölénye, hogy nem kíván annak részese lenni. Sokan nem tudtak ellenállni ennek a kihívásnak, sőt, egyfajta értelmiségi küldetéstudattal vállalnak szerepet a politikában. Milyen megfontolások alapján vonult ki ön a politikából?*

– Nekem viszonylag hosszú politikai múltam volt. A rendszerváltás előtt a 70-es évek közepétől részt vettem a demokratikus ellenzék létrehozásában, és aztán abban a folyamatban is, ahogy a demokratikus ellenzékéből Magyarország egyik vezető politikai pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége lett. De az a tevékenység nem hivatásszerű politizálás volt, hanem valóban egy értelmiséginek a politikában való működése, amit elsősorban talán erkölcsi megfontolások vezettek. Személy szerint úgy éreztem, amikor a lehetőség egyáltalán felmerült 1989–90-ben, hogy a hatalomgyakorlás közhatalmi tisztségvállalása hivatásszerű politizálás, az túl van azon, amit eddig csináltam, és nem olyasmi, ami nekem személy szerint jó volna. Arra gondoltam, hogy nekem az lenne a jó, ha most már egy ilyen hosszú kényszerű szünet után vissza tudok térni szakmám gyakorlásához, elsősorban filozófus lehetek. De azért meg tudom érteni azokat az embereket, akik nem így gondolták. Az a személyes véleményem, hogy ez a döntés kinek-kinek az egyéni döntése, és végül is a politikát választani, ha valaki egyben a politika játékszabályait is magáévá tudja tenni, és el tudja fogadni a politikai cselekvés elveit – nem rossz dolog. Nem nagyon látom, hogy honnan kerülhettek volna ki a politika főszereplői máshonnan, mint lényegében véve e két körből. Az egyik a már korábban is így vagy úgy, többé-kevésbé nyíltan, többé-kevésbé önállóan szembeszállva a hatalommal politizáló értelmiségből. Másrészt pedig a volt párt- és állami tiszt-

ségviselőkből, akiknek szintén volt egyfajta politikai gyakorlatuk. Nem jön létre egy politikai osztály a semmiből. Itt most az első nemzedéknek kívülről kellett jönnie, és hogy sok értelmiségi került be a politikába, azt nem tartom kifogásolható dolognak, bár vitathatatlan, hogy vannak bizonyos hátrányai, az értelmiség mentalitása és a politikusi mentalitás között eléggé lényeges különbségek vannak. Én inkább azt tartom fontosnak, hogy azok, akik a politikában, a hivatásszerű politizálásban bennmaradnak, képesek legyenek megtanulni, hogy melyek a politika játékszabályai, megértsék, nekik nem az a dolguk, hogy megváltsák a nemzetet, nem is az, hogy csupa nagybetűvel szolgáljanak, hanem az, hogy egy politikai párt képviselői legyenek, kezdeményezéseket tegyenek, alkukat és kompromisszumokat kössenek, és mindenekelőtt azok között a játékszabályok között cselekedjenek, amelyeket a demokratikus többpártrendszerű politika a politikusok számára megenged. Akik erre képesek, azokat nagyon tisztelem. Nagyon jelentős emberi teljesítmény, ha valaki értelmiségiként, tudományos kutatóként, íróként, történészként, filozófusként kezdi, és aztán egy teljesen más, egy gyökeresen másfajta szerepbe beletanul.

1992. augusztus